

Nevenka Troha

SIMBOLNI KRAJI SPOMINA: BAZOVICA

Na tržaškem Krasu zelo blizu drug drugemu stojita dva spomenika, poimenovana po bližnji vasi Bazovica.³⁰⁵ Prvi je spomenik štirim 6. septembra 1930 ustreljenim slovenskim protifašistom, tigrovcem, ki je bil že ob prvi obletnici ustrelitve po osvoboditvi septembra 1945 postavljen na kraju njihove usmrtitve, torej na gmajni (vojaškem strelišču) pri Bazovici. Drugi spomenik stoji pri zapuščenem rudniškem jašku, t. i. bazoviški fojbi (Foiba di Basovizza), in spominja na Italijane, ki so jih maja 1945 ob zasedbi Julijske krajine aretirale jugoslovanske zasedbene oblasti in so pogrešani. Prav v ta jašek naj bi jugoslovanske oblasti namreč vrgle več sto usmrčenih.³⁰⁶

Italijanski fašistični režim je oktobra 1929, sedem let po prihodu na oblast, izvedel prvo smrtno kazen nad pripadnikom manjšine Vladimirjem Gortanom.³⁰⁷ Nekaj manj kot leto dni kasneje, 5. septembra 1930, so bili na procesu v Trstu pred Posebnim sodiščem za zaščito države kot teroristi obsojeni na smrt in naslednji dan ustreljeni na vojaškem strelišču pri Bazovici štirje člani Borbe, tržaške veje organizacije TIGR, in sicer Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz

305 Objavljeno je dopolnjeno besedilo prispevka: Troha, Razmislek o spominu na usmrtitve.

306 O vprašanju, ali so tisti, ki so jih maja 1945 na Tržaškem usmrtili jugoslovanske oblasti, sploh v bazoviški fojbi in koliko jih je, glej: Troha. *Komu Trst?*, str. 51–56; Pirjevec, Troha, Bajc, Dukovski, Franzinetti, *Fojbe*, str. 277–283, 312–321.

307 Vladimirja Gortana (1904–1929) je Posebno sodišče za zaščito države obsodilo na smrt na procesu v Pulju 16. 10. 1929. Obsodba je bila izvršena naslednji dan. Več v: Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 124–133.

Valenčič. Strelski vod so sestavljali pripadniki fašistične Prostovoljne milice za državno varnost (Milizia volontaria per la sicurezza nazionale, MVSN).³⁰⁸ In na seznamu tistih, ki so jih po vojni aretirale jugoslovanske oblasti in so pogrešani, sta tudi dva, za katera je v jugoslovanskih dokumentih navedeno, da sta bila »pripadnika strelskega voda, ki je leta 1930 v Bazovici izvedel smrtno kazen nad štirimi slovenskimi protifašisti«. ³⁰⁹

Usmrtitve štirih obsojencev Posebnega sodišča za zaščito države so široko odmevale v evropski in svetovni demokratični javnosti, Bazovica pa je že leta 1930 postala simbol protifašističnega odpora. Tako imenovani svobodni tisk izven Italije je ostro obsojal fašistično Posebno sodišče za zaščito države v Trstu. Pri tem je bil v okviru slovanske vzajemnosti v ospredju češki tisk, o tej temi pa so pisali tudi francoski, britanski, nemški, švicarski, avstrijski in drugi časopisi. Naj v nadaljevanju navedem nekaj odlomkov.

Že na dan usmrtitve, 6. septembra 1930, so praški *Narodni Listy* zapisali: »Štirje Slovenci so bili danes usmrčeni! Vse slovanstvo biva danes v duhu pri Slovencih v Trstu. Fašistični tisk obrekuje Slovanstvo, nazivaje ga barbarstvo.« *The Manchester Guardian* je 8. septembra 1930 objavil: »Tržaška razsodba. Prošnje in protesti so zaman prihajali v Ženevo (sedež Zveze narodov, op. a.) v nadi, da rešijo njihovo življenje, toda neusmiljena brzina italijanske justice je načrten udar v obraz tistim, ki jim je svoboda ljubša kot pravično maščevanje zakona in reda.« Graški *Tagespost* pa je istega dne zapisal: »Gre pa tu še za nekaj drugega, nekaj večjega, za sile narodnega sožitja, ki so prav v tem času pridobile na veljavi. Kako je mogoče, da so Istrani, Hrvatje in Slovenci, ki so znani že iz stare Avstrije kot mirni, lojalni in vsakemu nasilju nenaklonjeni ljudje, postali naenkrat nevarni bombaši!? (...) V juliju leta 1920 so /fašisti/ zažgali narodni dom v Trstu (...) sledila je še v istem letu upepelitev društvene tiskarne v Pazinu, v naslednjih dveh letih pa razrušitev društvenih domov v Pulju, Opatiji, Barkovljah in pri Sv. Ivanu v Trstu in končno še tržaške tiskarne Edinosti. Vsa ta dejanja ostajajo do današnjega dne nekažnovana, nasprotno, proslavljali so jih celo kot zmage in junaška dejanja.« Dunajski *Arbeiter Zeitung* pa je 14. septembra 1930 objavil: »V avtu, ki jih je peljal po smrtni obsodbi, so obsojenci prepevali slovanske pesmi. (...) Italiji je dala Trst vojna. Fašizem ji ga je zopet vzela. ON, ne štirje ustreljenci, je zagrešil veleizdajo.« Baselski *National*

308 O eksekuciji v: Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 174.

309 Aldo De Guarrini, rojen 1905 v Trstu. Bil je pripadnik MVSN in po septembru 1943 njene naslednice Milice za teritorialno obrambo (MDT; Milizia per la difesa territoriale). Pogrešan. Ni podatka, kdaj je bil aretiran in usmrčen.

Cosimo Damiano Sfregola, rojen leta 1906 v Barletti pri Bariju. Med vojno je bil agent zloglasnega Posebnega inšpektorata javne varnosti v Trstu, institucije, ki je bila med tistimi, ki so v Julijski krajini izvajale represijo proti osvobodilnemu gibanju, ena najbolj okrutnih in učinkovitih. Jugoslovanske oblasti so ga aretirale 11. maja 1945 na Miljah, od 23. junija pa je bil v zaporih Ozne v Ljubljani. Od tam je bil odpeljan 6. januarja 1946 in je pogrešan.

ARS, AS 1584, , ae 141, 129; ARS, AS 1931, Zaporne knjige, Ozna št. 2406.

Zeitung 9. septembra 1930: »Italijanov tudi nikoli ne bo mogoče prepričati, da procesi, kakor je bil tržaški, ne morejo odstraniti s tega sveta mržnje in nasilja. Stenice se lahko zatrejo, narodi pa nikdar.«³¹⁰

Po ustreljenih so v Sloveniji in druge poimenovali več šol, ulic in trgov. Obležji stojita tudi na pokopališču pri Sveti Ani v Trstu, kjer so pokopani, in v Prešernovem gaju v Kranju, kjer je bil spomenik v obliki presekanе piramide, vklenjene v črne verige, odkrit že leta 1931; od 29. septembra 2012 pa je ponovno videti ploščo pred rektoratom Univerze v Ljubljani.

Številni so bili odmevi tudi med kulturniki (pesniki, pisatelji, likovnimi umetniki ipd.). Naj omenim samo pesem skladatelja in pevovodje Frana Venturinja z naslovom Bazovica in zaključnim verzom »In maščevana bo Bazovica, / ob zori krvavi nebo zažari«, ki so jo na Primorskem šteli za prvo primorsko himno.³¹¹

Ivan Rudolf, ki je bil v tridesetih letih pomemben člen obveščevalne in sabotažne dejavnosti, ki jo je organizacija TIGR izvajala po navodilih britanske obveščevalne službe, je v emigraciji v Egiptu med vojno do leta 1944 izdajal list *Bazovica*.³¹²

Po Bazovici se je imenovala 18. slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada, ki je delovala med letoma 1943 in 1945. Ustanovljena je bila septembra 1943 kot 2. soška oz. 18. brigada. 24. aprila 1944 pa je Glavni štab NOV in POS izdal povelje, da se brigada, ki se je posebej izkazala v bojih v zimskih in pomladnih mesecih 1943/1944 na zahodni slovenski meji in še posebej v Benečiji, preimenuje: »Kot priznanje borcem, podoficirjem, oficirjem in politkomisarjem 18. brigade, ki so pokazali mnogo volje in znanja, da z največjim požrtvovanjem usposobijo brigado za hude boje, ki čakajo našo vojsko v bližnji bodočnosti, glavni štab NOV in PO Slovenije dodeljuje 18. brigadi naslov 18. SNO UDARNA BRIGADA, BAZOVIŠKA. Tovariši borci, podoficirji, oficirji in politkomisarji 18. SNOUB, Bazoviške, dvignite čast in ponos svoje brigade! Tovariši borci, podoficirji, oficirji in politkomisarji NOV in PO Slovenije! Naj vam bo 18. SNOUB, Bazoviška primer požrtvovanja in vzdržljivosti v naporih za dvig sposobnosti in udarnosti vaših enot!«.³¹³

310 Citirano po: Pahor M., Prvi tržaški proces in odmevi v Evropi, str. 5.

311 Fran Venturini je že leta 1931 ustvaril »Slovensko sv. mašo za mešani zbor v spomin svojim učencem Bidovcu, Marušiču, Milošu in Valenčiču«. [http://www.primorci.si/osebe/venturini-fran-\(edvard\)/912/](http://www.primorci.si/osebe/venturini-fran-(edvard)/912/) (dostop: 7. 3. 2017).

312 Ivan Rudolf je med vojno deloval na Bližnjem vzhodu. Z britanskim dovoljenjem je obiskoval britanska vojaška ujetniška taborišča v Egiptu, Maroku, Alžiriji, Sudanu, Somaliji, Keniji, Etiopiji, Suezu in tudi Južni Afriki ter tam za vstop v jugoslovansko vojsko navačil italijanske vojake jugoslovanske oziroma slovenske narodnosti. Pri izbiranju vojakov ga je ovirala jugoslovanska begunska vlada, predvsem pa srbski vojaški krogi, ki niso bili posebno naklonjeni dejstvu, da je izbiral predvsem Primorce in Istrane. Bil je tudi eden od »botrov« Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona, pripadniki katerega so se v začetku leta 1944 odločili, da se priključijo partizanskim prekomorskim brigadam. Tudi Rudolf je bil do jugoslovanske kraljeve vlade kritičen in je leta 1944 ugotavljal, da je napočil čas za odhod iz jugoslovanske vojske v partizane. <http://www.primorci.si/osebe/rudolf-ivan/867/> (dostop: 7. 3. 2017).

313 Franjo Bavec - Branko. *Bazoviška brigada*. Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade: Partizanska knjiga, 1970, str. 284, 285. <http://www.znaci.net/00003/7xx.php?bk=772> (dostop 7. 3. 2017).

Bazovica je tako postala simbolni kraj boja primorskih Slovencev proti fašizmu in raznarodovanju.³¹⁴

Na gmajni pri Bazovici vsako leto poteka spominska slovesnost, ki se je udeležujejo Slovenci z obeh strani meje in tudi nekateri Italijani. Prva svečanost v počastitev spomina na bazoviške žrtve, združena s proslavo tretje obletnice kapitulacije Italije (oba datuma, 6. in 8. september, sta komaj dva dneva vsaksebi) in manifestacijo za priključitev Primorske s Trstom in Istro k Jugoslaviji, pa je bila 8. septembra 1945 na Kongresnem trgu v Ljubljani. Po poročanju *Slovenskega poročevalca* naj bi se na njej zbralo 50.000 ljudi. Med parolami so bile tudi naslednje: »Bazovica je s krvjo podpisano pismo naše pravice!«, »Bazovica je temelj svobode primorskega ljudstva!«. Manifestanti so sprejeli posebno resolucijo za združitev vseh Slovencev in se nato v povorki odpravili po ljubljanskih ulicah.³¹⁵

Prva proslava na gmajni pri Bazovici je bila organizirana v nedeljo, 9. septembra 1945. Na njej naj bi po pisanju *Slovenskega poročevalca* sodelovalo kar »sto tisoč primorskih rojakov«. Po svečani maši zadušnici v bazoviški cerkvi so na mestu ustrelitve odkrili spomenik, posvečen bazoviškim žrtvam. Med drugimi je govoril predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst, pisatelj France Bevk. Na popoldanski manifestaciji je sodelovalo 56 slovenskih in italijanskih pevskih zborov, med drugimi pa je v imenu garibaldinskih partizanov govoril polkovnik Libero.³¹⁶ Kot so poročali obveščevalci Ozne, je bila manifestacija v Bazovici »veličastna manifestacija demokratičnega ljudstva. Navdušenje je bilo nepopisno. Nekdo je vrgel med ljudi neresnično vest, da so fašisti v Trstu pobili tri partizane in ljudje bi kmalu

314 Posebno sodišče za zaščito države je v času svojega delovanja (1927–1943) sodilo na 978 procesih, od teh na 131 slovenskim in hrvaškim obtožencem. 36 od skupnih 47 smrtnih obsodb je bilo izrečenih proti obtožencem slovenske in hrvaške narodnosti, od tega je bilo 26 izvršenih.

Na t. i. 2. tržaškem procesu pred Posebnim sodiščem v Trstu so bili 14. 12. 1941 na smrt obsojeni Pino Tomažič, Ivan Ivančič, Ivan Vadnal, Viktor Bobek, Simon Kos, Zorko Ščuka, Dorče Sardoč, Lavo Čermelj in Franc Kavš. Istega dne je kralj na Mussolinijev predlog pomilostil Ščuko, Kavsa, Čermelja in Sardoča. 15. 12. so nepomiloščene obsojence s policijskim avtom odpeljali iz tržaškega zapora na vojaško strelišče na Opčine. Tudi to eksekucijo so izvedli pripadniki 58. legije MVSN. Trupla ustreljenih so v največji tajnosti odpeljali v Villorbo pri Trevisu, kjer so jih skrivoma pokopali v skupni grob. Svojci so za kraj tajnega pokopa izvedeli šele po koncu vojne. Njihove posmrtno ostanke so 27. oktobra 1945 pripeljali na trg Unità v Trst, kjer se je odvila veličastna komemoracija. Po njej so jih odpeljali v rojstne kraje, Tomažiča pa so pokopali na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu. 29. junija 1942 je Posebno sodišče sodilo 22 partizanom, ki so bili ujeti aprila istega leta v bitki na Nanosu. 15 jih je obsodilo na smrt, od teh 6 v odsotnosti, 9 obsojencev pa je bilo ustreljenih v bližini Rima. 5 smrtnih obsodb je bilo izrečenih tudi 23. 10. 1942 na procesu proti ilirskobistrški skupini, ki naj bi od leta 1938 vohunila za Dragutina Slekovca. Kacin Wohinz, Verginella, Primorski upor proti fašizmu, str. 245–258.

315 *Slovenski poročevalec*, 6, št. 119, 9. 9. 1945, Tujega nočemo, svojega ne damo!

316 *Slovenski poročevalec*, 6, št. 121, 11. 9. 1945, Sto tisoč primorskih rojakov na proslavi v Bazovici; *Slovenski poročevalec*, 6, št. 122, 12. 9. 1945, Spominska svečanost v Bazovici; *Primorski dnevnik*, 1, št. 101, 9. 9. 1945, Vstala Primorska si v novo življenje, z dvignjeno glavo korakaš v nov čas.

Spominska proslava na Bazovici leta 1945

(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

zdivjali.«³¹⁷ Isti dan je proslavo ob obletnici kapitulacije Italije priredila tudi anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava, na kateri pa so »prevladovala reakcionarne skupine«, ki so izžvižgale jugoslovansko zastavo in nastop jugoslovanskih vojakov, nekateri pa so tudi skandirali: »Italia! Italia!«³¹⁸

Leto kasneje, ko so bili sklepi mirovne konference bolj ali manj znani, je Zavezniška vojaška uprava manifestacije v spomin bazoviškim žrtvam, zlasti pa v spomin na kapitulacijo Italije, prepovedala, pri čemer se je sklicevala na obstoječe zaostrene razmere. V Bazovici je tako potekala samo spominska slovesnost v petek, 6. septembra; na njej je bilo 3000 ljudi. Začela se je z mašo zadušnico, govorom in polaganjem vencev.³¹⁹ V nedeljo, 8. septembra, so ljudje kljub zapori dohodov na pokopališče pri Sveti Ani v Trstu splezali čez ograjo in se poklonili žrtvam fašizma ob njihovih grobovih. *Slovenski poročevalec* je med drugim zapisal: »Tisti, ki bi morali biti tu z nami, nas čakajo s puškami in palicami pred vrati.«³²⁰ Leta 1947 je isti časopis ob obletnici objavil le kratek zapis,³²¹ nekaj naslednjih let pa ničesar. Je pa o spominskih slovesnostih obširno poročal *Primorski dnevnik*.

317 ARS, AS 1584, ae 421. Situacijski poročili, 10. in 11. 9. 1945.

318 Prav tam.

319 *Slovenski poročevalec*, 7, št. 210, 8. 9. 1946, str. 3, ZVU krši osnovna načela demokracije.

320 *Slovenski poročevalec*, 7, št. 212, 11. 9. 1946, str. 3, Komemoracija na pokopališču Sveta Ana.

321 *Slovenski poročevalec*, 8, št. 210, 6. 9. 1947, str. 2, Ob 17. obletnici bazoviških žrtev.

Od leta 1947 so spominske slovesnosti potekale tudi v znamenju političnih delitev. Ustreljeni v Bazovici so bili simbol za vse politične tabore med Slovenci na Tržaškem in tudi na Primorskem sploh, in tako so si jih vsi »lastili«. Januarja 1947 v Gorici ustanovljena Slovenska demokratska zveza (SDZ), program katere je bil tudi odločen protikomunizem, hkrati pa je OF krivila za izgubo Trsta in Gorice,³²² je Slovansko-italijansko antifašistično unijo (naslednico OF v conah A in B Julijske krajine in nato na Svobodnem tržaškem ozemlju, op. a.) in komuniste obtožila, da so si prilastili spominske slovesnosti v spomin na bazoviške žrtve: »Naši mladi mučeniki niso bili komunisti. V komunizmu so videli zlo kot v fašizmu.«³²³

Položaj se je še bolj zapletel po objavi resolucije Informbiroja junija 1948, po kateri se je levi tabor razcepil in je večina levo usmerjenih Slovencev podprla prosovjetsko Komunistično partijo STO pod vodstvom Vittoria Vidalija.³²⁴ Tega leta so 5. septembra zjutraj predstavniki SDZ k spomeniku položili lovorjev venec: »Tako je bil prvi venec na spomeniku junakov venec Slovenske demokratske zveze s slovensko trobojnico brez rdeče zvezde, zastava, za katero so se bazoviški junaki borili in žrtvovali.«³²⁵ Spominske slovesnosti, ki je bila popoldan, se niso udeležili: »Mi, svobodni Slovenci, ki imamo edini pravico pripenjati čista imena teh štirih mučencev na svojo čisto zastavo, ne bomo šli za priče naročenih proslav ob obletnici.«³²⁶

Na popoldanski spominski slovesnosti so sodelovali tudi govorci, ki so pripadali Vidalijevi KP STO, in sicer je v italijanščini govoril urednik časopisa KP STO *Il Lavoratore* Leopoldo Gasparini, v slovenščini pa Blažina, ki je imel, kot je zapisal *Primorski dnevnik*, »polna usta prelepih fraz«, ni pa omenil niti slovenskega osvobodilnega boja niti Jugoslovanske armade, ki je osvobodila Trst. V imenu OF je spregovoril tudi predsednik Slovensko-hrvaške prosvetne zveze Zorko Jelinčič, ki je bil leta 1931 v Rimu na nadaljevanju prvega tržaškega procesa obsojen na 20 let ječe. V govoru je med drugim poudaril, da »program Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča, ki ga izvršuje OF in SIAU, še ni v celoti uresničen«. Člane SDZ pa je označil za »kričarje (...) žalostne skupinice hlapcev, včeraj nacifašizma, danes svetovne reakcije«.³²⁷

322 *Demokracija*, 1, št. 1, 25. 4. 1947, str. 1, Slovincem, Hrvatom in Srbom STO; Maganja. *Trieste 1945–1949*, str. 36–40.

323 *Demokracija*, 1, št. 20, 5. 9. 1947, str. 2, Ob spominu na bazoviške žrtve. Usmrtitve leta 1930 naj bi obsodil ves svet, »samo komunistična Rusija je molčala, samo komunisti so molčali. /.../ Slovenski komunisti so bili, to lahko spričamo, najbolj strupeni proti našim žrtvam, obsojencem in konfirancem na otokih.«

324 O razkolu pričajo tudi rezultati občinskih volitev v Coni A STO junija 1949. Več v: Troha, Volitve v Coni A Svobodnega tržaškega ozemlja. O Vittoriju Vidaliju in njegovi vlogi v Trstu glej: Karlsen, Zadnja bitka v Stalinovem imenu.

325 *Demokracija*, 2, št. 35, 10. 9. 1948, str. 1, Poklon bazoviškim žrtvam.

326 *Demokracija*, 2, št. 34, 3. 9. 1948, str. 1, Naš venec mučencem (ob bazoviški obletnici).

327 *Primorski dnevnik*, 4, št. 181, 7. 9. 1948, str. 1, Spominska proslava bazoviških junakov, prvih žrtev v borbi za našo enotnost in za svobodo Primorske in Trsta.

6. septembra leta 1949 je SDZ v cerkvi Novega Svetega Antona v Trstu organizirala mašo zadušnico. Ob vabilu nanjo so v tedniku *Demokracija* zapisali: »Temne sile so se celo polastile tistih narodnih mučenikov in z njimi bazoviških žrtev, ki bi danes, ako bi bili še živi, prvi v onemoglem besu planili proti rodoljubom pod rdečo krinko.«³²⁸

Ta leta so bila vrhunec politične razdeljenosti in tudi sovraštva med Slovenci v Coni A STO. Postopoma pa je le zorelo spoznanje, da je sodelovanje nujno. Do zbližanja med desnico in projugoslovansko levico je prišlo pred občinskimi volitvami maja 1952.³²⁹ Tabora 14. aprila 1952 v Bazovici se je udeležilo 12.000 ljudi. Engelbert Besednjak je zapisal: »Spoznanje, da morajo Slovenci združeni nastopiti v obrambo osnovnih narodnih pravic, je prodrlo v množice ter postalo nezadržna, elementarna sila, ki jo bodo morala vodstva vseh naših strank odslej resno upoštevati.« Še vedno pa ni bil mogoč sporazum s tistimi Slovenci, ki so volili Vidalijeve komuniste.³³⁰

Že vrsto let skozi ves teden potekajo enotne prireditve, vrhunec pa dosežejo na spominski slovesnosti ob spomeniku na bazoviški gmajni prvo nedeljo po 6. septembru. Organizacijo vodi Odbor Bazoviški junaki, ki je naslednik Odbora za proslavo bazoviških žrtev, ustanovljenega julija 1945. Od leta 1997 Odbor deluje pod okriljem Narodne in študijske knjižnice v Trstu, »ker se je hotelo poudariti predvsem narodne, kulturne in zgodovinske sestavine spomina. Odbor skrbi za ohranjanje spomina na štiri ustreljene junake, za ohranjanje vrednot protifašizma, ki je splošna evropska vrednota, za kulturo miru in sožitja.«³³¹ Na teh spominskih slovesnostih so navzoči tudi predstavniki oblasti iz tržaške pokrajine in tamkajšnjih občin, za razliko od slovesnosti ob bazoviški fojbi pa na tej slovesnosti ni častne čete in visokih predstavnikov italijanske republike, saj so ustreljeni za italijanske oblasti uradno še vedno teroristi. Osrednji govorniki so vidni predstavniki političnega in kulturnega življenja, Slovenci, v zadnjih letih pa tudi Italijani. Tako sta bila leta 2010 na spominski slovesnosti osrednja govornika pesnik Miroslav Košuta in tržaški zgodovinar ter član Slovenskoitalijanske kulturnozgodovinske komisije Raoul Pupo.³³² Leta 2015 pa so bili osrednji govorniki trije, italijanski pisatelj in novinar iz Gorice Andrea Bellavite, hrvaški pisatelj in kulturnik Milan Rakovac ter tržaškoslovenski politik in pisatelj Rafko Dolhar.³³³ Leta 2016 pa sta bili govornici

328 *Demokracija*, 3, št. 33, 2. 9. 1949, str. 1, Bazovica – simbol narodne borbe. Štirinajst dni kasneje pa so poudarili razkol med Slovenci na levi in zaključili: »Od Bazovice, komunisti vseh vrst, roke proč! (...) Biti komunist pomeni biti narodni izmeček.« *Demokracija*, 3, št. 35, 16. 9. 1949, str. 2, Maščevana boš Bazovica.

329 O volitvah glej: Troha, Volitve v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja, str. 484–486.

330 ARS, AS 1931, Pismo Engelberta Besednjaka, 7. 5. 1952.

331 <http://www.knjiznica.it/odbor-za-proslavo-bazoviskih-junakov/> (dostop: 27. 2. 2013).

332 http://www.primorski.it/stories/trst/145363/#.WL_Ve_IqtG0 (dostop 7. 3. 2017).

333 <http://www.slomedia.it/bazovica-2015-ob-70-letnici-osvoboditve-in-postavitve-spomenika-in-ob-85-letnici-ustrelitve-stirih-junakov> (dostop 7. 3. 2015).

Loredana Panariti, deželna odbornica Furlanije Julijske krajine, in Ksenija Dobrila, predsednica paritetnega odbora za slovensko manjšino.³³⁴

Kot sem že omenila, je po letu 1945 Bazovica dobila še drug simbolni pomen. Opuščen rudniški jašek, t. i. bazoviška fojba, v katero naj bi bili vrženi mnogi od tistih, ki so jih, potem ko so v začetku maja 1945 osvobodile celotno slovensko etnično ozemlje in zahodno od rapalske meje vzpostavile zasedbeno vojaško upravo, aretirale in usmrtili jugoslovanske oblasti, je bil leta 1980 proglašen za spomenik državnega interesa. Leta 1991 ga je obiskal takratni predsednik Italijanske republike Francesco Cossiga, 11. septembra 1992 pa jo je novi predsednik Oscar Luigi Scalfaro z odlokom razglasil za državni spomenik (*monumento nazionale*). 10. februarja 2007 je tržaški župan Roberto Di Piazza »v čast mučenikom fojb« uradno odprl nov sakrarij.³³⁵

Večina tistih, ki so jih maja 1945 aretirale jugoslovanske oblasti, je bila po krajšem času izpuščena. Drugi so bili usmrčeni in vrženi v kraška brezna (fojbe) ali druge jame, največ v prvi polovici maja 1945, ali deportirani v Jugoslavijo. Številni so se vrnili, drugi so umrli ali bili ubiti na poti, v zaporih ali v taboriščih vojnih ujetnikov.³³⁶

Pogrešani so bili večinoma pripadniki oboroženih enot, kot so razne veje vojske in policije, zlasti agentje javne varnosti in fašistične milice MVSN, pa tudi med civilisti je za mnoge najti podatke o njihovem aktivnem sodelovanju s fašizmom in nacističnim okupatorjem. Kot sem že omenila, sta bila dva med njimi pripadnika strelskega voda, ki je leta 1930 v Bazovici izvedel smrtno kazen nad štirimi slovenskimi protifašisti. Med pogrešanimi pa je tudi več protifašistov, ljudi, ki so bili aretirani po pomoti, iz osebnega maščevanja itd.³³⁷

O kaosu, ki je vladal v prvih mesecih po vojni, ko so se premikali tisoči vojnih ujetnikov in drugih zajetih ter aretiranih, nam zgovorno priča primer finančnih stražnikov, ki so bili zajeti v dveh vojašnicah v Trstu, potem ko so konec aprila 1945 sodelovali v proitalijanski vstaji. Doživeli so popolnoma različne usode. Prvi stiki s projugoslovanskimi vstajniki in pripadniki Jugoslovanske armade so bili prijateljski. A že 2. maja dopoldan so jugoslovanske enote nenadoma obkolile vojašnico finančnih stražnikov na Campu Marziu in zajele tri častnike ter 93 podčastnikov in finančnih stražnikov. Zgodaj popoldan je bila obkoljena tudi

³³⁴ <http://www.slomedia.it/bazovica-2016-celoten-sporod> (dostop 7. 3. 2017).

³³⁵ http://it.wikipedia.org/wiki/Foiba_di_Basovizza (dostop 7. 3. 2013). Več o genezi razglasitve bazoviške fojbe za državni spomenik Jože Pirjevec, v Pirjevec, Troha, Bajc, Dukovski, Franzinetti, Fojbe, str. 196–214.

³³⁶ Po doslej ugotovljenih podatkih je pogrešanih okoli 1500 ljudi, ki so imeli stalno bivališče na območju nekdanje Goriške in današnje Tržaške pokrajine. Ker pa so na seznamu tudi pripadniki oboroženih formacij (raznih vej policije in vojske), lahko sklepamo, da tistih, ki na sezname niso bili vključeni, ni bilo veliko. Glej: *Caduti, dispersi*; Cernigoi, *Operazione foibe*; Nemec, *Seznam umrlih za posledicami aretacij jugoslovanskih oblasti maja 1945 na območju nekdanje Goriške pokrajine*.

³³⁷ O strukturi pogrešanih glej: Troha, *Pogrešani*, str. 157–230.

vojašnica na Ulici Udine, kjer je bilo zajetih 11 častnikov in 250 podčastnikov ter finančnih stražnikov. Jugoslovanske enote so ujetnike iz vojašnice na Ulici Udine razorožile, odvedle v Rojan, nato na Prestranek in čez nekaj dni v taborišče za vojne ujetnike v Borovnici. Vsaj sedem jih je umrlo v Borovnici, sedem pa v bolnici za vojne ujetnike na gradu v Škofji Loki, vsi drugi so bili izpuščeni, prvi že junija 1945, večja skupina pa 14. julija 1945.

Zajeti v vojašnici na Campu Marziu naj bi prenočili v bližini salezijanskega samostana v Trstu in bili naslednji dan odpeljani. Nazadnje so jih videli v Hrpeljah, nato so pogrešani. Italijansko ministrstvo za finance, v katerega pristojnost sodi finančna straža, in sorodniki so naslednja leta poizvedovali za pogrešanimi. Po njih so poizvedovale tudi nekatere slovenske oblasti. Tako je med drugim 11. oktobra 1945 predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst France Bevk poslal dopis Javnemu tožilcu Slovenije, v katerem ga obvešča, da naj bi ugotovili, kje so še vedno zaprti finančni stražniki iz vojašnice na Campu Marziu, ki bi »moral biti – kot njihovi tovariši – že zdavnaj izpuščeni«. Med njimi je bil tudi kapetan Giovanni Acanfora, »ki je bil v zvezi s partizani in je naredil mnogo uslug našemu gibanju«.³³⁸ Bevk je za njihovo izpustitev in izpustitev še nekaterih drugih ponovno posredoval 2. novembra 1945, in to v pismu predsedniku Narodne vlade Slovenije Borisu Kidriču. Med drugim je zapisal: »Njihova zadeva je postala že naša osebna zadeva in – v kolikor so nekateri res nedolžni – tudi zadeva našega ugleda kot oblast. Bili bi zelo razbremenjeni in tudi naš ugled bi zrasel, ako bi se do konca razčistilo in po možnosti ugodno rešilo te primere.«³³⁹

T. i. fojbe so bile vse od leta 1945 za del italijanskega prebivalstva in zlasti politike sinonim za slovansko (slovensko) in obenem komunistično barbarstvo, vsi usmrčeni naj bi bili le nedolžne žrtve, usmrčenih pa naj bi bilo deset tisoč, dvajset tisoč ali tudi več ljudi. A vrsto let je bilo vedenje o usmrtitvah in njegovo izrabljanje v politične namene omejeno na območja ob vzhodni italijanski meji. Po padcu berlinskega zidu in komunizma ter razdružitvi jugoslovanske federacije pa sta se vedenje o tem dogajanju in tudi njegova politizacija razširila po vsej Italiji. Enega od »dokazov« o »genocidnosti« slovanskih balkanskih narodov in »nedolžnosti« Italijanov so našli tudi v etničnem čiščenju, do katerega je prihajalo med vojnami, ki so leta 1991 izbruhnile na Hrvaškem in kasneje v Bosni in Hercegovini.³⁴⁰ Na to tezo v zadnjih letih velikokrat pristaja tudi velik

338 ARS, AS 1582, m. 3. Dopis predsednika PNOO Franceta Bevka Javnemu tožilcu Slovenije, 11. 10. 1945.

339 ARS, AS 1589, šk. 52. Pismo Franceta Bevka Borisu Kidriču, 2. 11. 1945. Celotno dogajanje s finančnimi stražniki opisano v: Troha, Pogrešani, str. 189–194.

340 Naj omenim npr.: Marco Pirina, Anna Maria d'Antonio, serija knjig v letih 1994–1998 v okviru društva Silentius locimur iz Pordenona.

del italijanskih levih strank.³⁴¹ Tako je 30. marca 2004 italijanski parlament tudi z glasovi leveice izglasoval zakon št. 92, s katerim je 10. februar (dan podpisa mirovne pogodbe z Italijo leta 1947, na osnovi katere je Italija izgubila rapalsko mejo) proglasil za dan spomina.³⁴²

Kot sem že omenila, je bazoviška fojba simbolni kraj spomina na vse tiste, ki so bili pogrešani, potem ko so jih maja 1945 aretirale jugoslovanske oblasti, torej tudi tiste, ki so bili ubiti drugje ali so umrli med potjo ali pa v zaporih in taboriščih za vojne ujetnike v Jugoslaviji. Ravno zaradi njenega simbolnega pomena se okrog vprašanja, koliko trupel, ubitih v začetku maja 1945, je dejansko v tem jašku, sprožajo številne polemike, ki segajo od ugibanj, da je v jašku več kot 2000 trupel, do tega, da tam ni nikogar. Naj ob tem samo omenim, da so prve izkope že leta 1945 izvajale angloameriške zavezniške oblasti, ki so takrat upravljale Cono A Julijske krajine. V ilustracijo naj navedem samo nekaj podatkov iz poletja 1945. Tako karabinjersko poročilo sredi junija 1945 ugotavlja: »Širijo se vesti, da je bilo v brezno pri Bazovici vrženih okrog 300 oseb, in to finančni stražniki in agenti javne varnosti, medtem ko ni bilo nobenega karabinjerja v uniformi.«³⁴³ Drugo poročilo iz avgusta 1945 pa prinaša že bistveno večje število: »O Bazovici smo sedaj že gotovi: žrtve so bile s Tržaškega, verjetno pa tudi z Goriškega. (...) Število žrtev gre do 5000 (?) iz Obrova, nad 800 v Bazovici, 600 v Lokvi in 300 v Rižanu. Preverjeno je, da so po odkritju bazoviške fojbe Jugoslovani minirali in podrli veliko fojb, za katere sumimo, da so v njih trupla.«³⁴⁴ Od oktobra 1954 je bazoviška fojba spet del ozemlja italijanske države, a njene oblasti, ki so jo proglasile za državni spomenik, jaška vse do danes niso preiskale.

Ob spomeniku pri bazoviški fojbi že vse od njegove postavitve potekajo spominske slovesnosti, od leta 2004, ko je bil uzakonjen dan spomina, 10.

341 Npr. izvajanje predsednika italijanske poslanske zbornice in vidnega člana Demokratične stranke leve Luciana Violanteja na srečanju s prvakom Nacionalnega zavezništva Gianfrancom Finijem v Trstu 14. 3. 1998. V protestni izjavi, ki so jo objavili po srečanju, so ugledni italijanski zgodovinarji opozorili, da je v italijanski javnosti vse do danes malo znanega o ravnanju italijanskega okupatorja med drugo svetovno vojno. Podpisniki poudarjajo, da bi morala Republika Italija nase prevzeti vsaj krivdo, da »v svoj kolektivni spomin ni vnesla vojnih zločinov, s katerimi se je v Jugoslaviji (pa tudi v Etiopiji in Grčiji) umazala fašistična Italija in da ni nikoli postavila pred sodišče visokih oficirjev in hierarhov režima, ki so izdajali zločinske ukaze za zatiranje civilnega prebivalstva«. V: *L'Unità*, 19. 3. 1998.

342 *Gazzetta Ufficiale*, št. 86, 13. 4. 2004. V uvodu piše: »Republika uvaja 10. februar kot ‚dan spomina‘, z namenom, da se ohrani in obnovi spomin na tragedijo Italijanov in vseh žrtev fojb, eksodusa Istranov, Rečanov in Dalmatincev z njihovih ozemelj po drugi svetovni vojni in na raznovrstna dogajanja ob vzhodni meji.« Zadnja navedba naj bi se nanašala na trpljenje Slovencev in Hrvatov v času fašizma, a tega pri obeleževanju 10. februarja večinoma ne omenjajo. Leta 2005 je RAI posnela film *Srce v breznu* (*Quore nel pozzo*), ki je izkrivljeno in tendenciozno prikazal dogajanje v zvezi s t. i. fojbami in v katerem so Slovenci in Hrvati prikazani kot izvajalci genocida nad »nedolžnimi« Italijani. Ta je zaradi popularnosti televizije seveda močno vplival na italijansko javno mnenje.

343 ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, šk. 34. Pismo Glavnega poveljstva Kraljevih karabinjerjev: Položaj v Trstu, 13. 6. 1945.

344 ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, šk. 146. Dokument: Novice o fojbah, 17. 8. 1945.

februarja. Organizira jih Odbor za mučenike fojb (Comitato per i martiri delle foibe), ki mu predseduje Paolo Sardos Albertini. Udeležujejo se je predstavniki občinskih, pokrajinskih in deželnih oblasti; od leta 2005 do 2012 so bili prisotni tudi visoki predstavniki osrednjih oblasti. Tako je bil leta 2011 tam predsednik poslanske zbornice Gianfranco Fini, leta 2012 pa predsednik senata Renato Schifani. Leta 2013 se je prvič zgodilo, da visokih državnih predstavnikov ni bilo. Del slovesnosti je vedno tudi maša, ki jo praviloma daruje tržaški škof, preberejo pa tudi »Molitev za infojbirane«. Na slovesnosti sodelujejo bojovniška združenja, kot je npr. Državno združenje alpincev, praporščaki in častni vod. Leta 2013 so ga sestavljali gojenci znane vojaške akademije Nunziatella.³⁴⁵ Venec pa med drugimi položi tudi Vojaško poveljstvo Furlanije – Julijske krajine.

Tako Slovenci kot Italijani in že vrsto let tudi predstavniki uradnih oblasti pa sodelujejo na spominski slovesnosti žrtvam nacističnega taborišča v tržaški Rižarni, ki je preurejena v muzej.³⁴⁶ Vsako leto spominska slovesnost poteka tudi na prizorišču usmrtitve obsojenih na drugem tržaškem procesu, na strelišču na Opčinah pri Trstu. Slovesnost je tudi pri spomeniku 71 talcem, ustreljenim 3. aprila 1944 prav tako na Opčinah, pa tudi pri spominski plošči 51 obešenim na Ulici Ghenga v Trstu 23. aprila 1944. Oboji so bili usmrčeni kot povračilni ukrep zaradi atentata 2. aprila v kinematografu na Opčinah, kjer je umrlo sedem nemških vojakov, in eksplozije nastavljene bombe 22. aprila v palači Rittmeyer v središču Trsta. Tam sta bila zbirališče in menza za nemške vojake in častnike, ubitih pa je bilo pet vojakov.³⁴⁷

³⁴⁵ http://it.wikipedia.org/wiki/Scuola_militare_%22Nunziatella%22 (dostop: 28. 2. 2013).

³⁴⁶ Več v: Matta, *Il Lager di San Sabba; Un percorso tra le violenze*, str. 63–72; <http://www.youtube.com/watch?v=Byhcyt0MN4> (dostop: 26. 2. 2013).

Predsednik Italijanske republike Giuseppe Saragat je 15. 4. 1965 Rižarno pri Sv. Soboti proglasil za državni spomenik, ker je bila »edini primer nacističnega taborišča na ozemlju Italije«. Ima torej isti status kot bazoviška fojba.

³⁴⁷ *Un percorso tra le violenze*, str. 58–60.